

ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

I

Դրական փիլիսոփայութեան կամ պոզիտիվիզմի հայր Օգիւստ Կոնտ մարդկային մտաւոր զարգացման մէջ տեսնում էր իրար յաջորդող երեք դրութիւններ. աստուածաբանական, բնազանցական և գիտական: Մարդկութիւնը իր մտաւոր զարգացման երեխայական դրութեան մէջ, իր սեփական գործունէութեան նմանութեամբ, անձնաւորացնում էր և շրջապատող բնութեան երևոյթները. աստուածներն և ոգիներն էին բոլոր երևոյթներէ տնօրինողները: Մտաւոր դրութեան յերկրորդ, աւելի զարգացած աստիճանը, բնազանցական, մետաֆիզիկականն է, երբ աստուածաբանական հէքիաթները այլևս չեն գոհացնում մարդկային հարցասիրութիւնը, և աստուածների և ոգիների տեղ բռնում են վերացական նախապատճառներ ու մտացածին սկզբունքները: Դրան յաջորդում է աւելի հասուն, աւելի խոհուն մտաւոր դրութիւնը, երբ փորձը, ճիշտ ուսումնասիրութիւնը և իրերի բնական ընթացքի և բէալ պայմանների նկատառութիւնը միացած առողջ խելքի հետ՝ ստիպում են երևոյթները քննել օբյեկտիւ, գիտական մտածողութեամբ:

Եթէ մտաւոր զարգացման այդ երեք դրութիւններով չափենք հայերիս վերաբերմունքը դէպի մեզ շրջապատող երևոյթները՝ մենք պէտք է համոզուենք որ մինչև 60-ական թուականները մենք գտնուում էինք աստուածաբանական (թէօլոգիական) շրջանում, իսկ այնուհետև սկսուեց բնազանցական (մետաֆիզիկական) շրջանը, որ տևում է մինչ այսօր, իսկ երրորդ՝ դրական մտածողութեան շրջանը դեռ նոր-նոր է սկսւում մեզանում:

Երբ վաթսուական թուականներին սկսեց զարգանալ հայերիս մէջ բնազանցական մտածողութիւնը՝ նրա նախորդ շրջանէքուրմերը ահագին վայնասուն ու թշնամանք բարձրացրին և ամեն կերպ աշխատեցին պահպանել իրանց դիրքերը նորերի յարձակումների դէմ: Սակայն այնուամենայնիւ ասպարէզը մնաց նորերին, որոնց մտածողութիւնը աւելի էր համապատասխան-

նում հասարակութան մտքի հասունութեան: Այդ մետաֆիզիկները շատ նոր գաղափարներ մտցրին մեր կեանքում, շատ փոխ վերցրած վերացական սկզբունքներ քարոզեցին, բնաւ նշանակութիւն չտալով, ինչպէս և յատուկ է այդ տիպի մտածողներն, ոչ մեր կեանքի և ոչ մէր իրականութեան ուսումնասիրութեան: Այդպիսի ուսումնասիրութիւնը աւելորդ բան էր համարուում. չէ որ պատրաստի մտքեր, սերտած սկզբունքներ կրկնելը աւելի հեշտ է, շաբլոն ձևերով գործելը ամեն մի տափակութեան մատչելի է: Եւ ահա գալիս են նոր «եւրոպականացած» երիտասարդներ և իրանց սերտած դասերը ապլումբով քարոզում. նրանց կրկնում էին տեղական սեմինարիստները, իրանց լիզնուկ մուսոր պաշայր ըլորոովին բաւական համարելով ամենաբարդ հասարակական-քաղաքական հարցերը միանգամից լուծելու համար: Կեանքից, ժողովրդից և գիտութիւնից կտրուած այդ դադափարախօսները ստեղծեցին մակերևոյթասէր և մեծամիտ գլուխների լեգիօններ: Հին աստուածաբանական տիրացունների տիպը դրաւեցին աւելի յաւակնոտ և յանդուգն վերացական տիպի տիրացուններ, որոնք իրանք թերուս լինելով հանդերձ ժողովուրդը կրթելու և դաստիարակելու ձեռնարկեցին: Ազատամտութիւնը դրանք հոմանիշ համարեցին մտքի ենի-չերութեան, քննադատութիւնը ծամածուութեան, առարկութեան դէմ առարկութիւն անելու մէջ տկարամիտ՝ դրանք դիմեցին դիմացիների մտքի խեղաթիւրման, հայհոյանքների, անուանարկման: Եւ ստրկամտութիւնից ազատուած այդ վայրենիները ընկան մի այլ ձևի ստրկամտութեան մէջ. հօտային-ամբողջային հոսանքներով տարուեցան այդ անափառները:

Այն սակաւաթիւ անհատները, որոնք դրական մտածողութեան ներկայացուցիչներ կարող էին համարուել մեր դժբախտ իրականութեան մէջ, անգոր էին կուուելու այդ հոսանքների դէմ, որովհետև հասարակութեան մէջ չկար նրանց զօրավիգ մի շերտ. գիւղացիութիւնը՝ տգէտ, բանուորականութիւնը՝ դեռ սաղմային դրութեան մէջ, անկերպարան և անգիտակից, բուրժուազիան տղէտ և ամբողջապէս ստոր նիւթական հաշիւների կուլ գնացած, ինտելիգենցիան կարիերիստներից կամ անտարբեր էգօիստներից կազմուած:

Գրական-հասարակական բեմի վրայ մնացել էին կիսակիրթ սեմինարիստների բազմութիւն և վերացական սկզբունքներով տոգորուած մի քանի գլուխներ, որոնց մէջ մեր իրական կեանքը պատկերանում էր լոկ օտար դիտողների պրիզմայով, ուրիշ երկրներից փոխ վերցրած շաբլոն հասկացողութիւններով: Գիտական մտածողութեամբ, անկախօրէն, ինքնուրոյնաբար ու-

սուսնասիրել շրջապատը իր առանձնայատուկ պայմաններով և դրա համեմատ որոշումներ, ծրագրեր, կազմել՝ անընդունակ էր հայ մտաւորականութիւնը կամ աւելի ճիշդը՝ անպատրաստ էր:

Կեանքից կտրուած և վերացական գաղափարներով տարուած այդ մտաւորականութիւնը չէր կարող չազդուել եւրոպական նացիօնալիզմից, որ վաթսուական թուականներին իր արտայտութեան գագաթնակէտին էր հասել: Եւ ահա մեզանում հին սերունդի ազգային-եկեղեցական պահպանողականութեան, զգոյշ հայրենասիրութեան տեղը բռնում է նոր ազգային-ժողովրդական նացիօնալիզմը իր ազատասէր, ազգերեսիւ տակտիկայով: Սկսում է ժողովրդի վերին շերտերումնոր խմորում: Գրականութեան մէջ Գամառ-Քաթիպան և Րաֆֆին այդ նոր ուղղութեան ամենատիպիկ արտայայտիչներն էին:

Բնագանցական-բոմանտիկ հողի վրայ հիմնուած ազգային ձգտումները քարոզում էին և մեր դպրոցներում: Այդ քարոզների սերմերը ընկնում էին պարարտ հողի վրայ: Այդպիսով Գամառ-Քաթիպան իր «ազգային-ազատ երգերով», Րաֆֆին իր վէպերով ազգայնական զգացմունքը մեր մէջ հասցրին ամենածայրայեղ բորբոքման: Բոլորը երգում էին հայրենասէր բանաստեղծի ռազմական երգերը, բոլորը ոգևորւում Րաֆֆիի վէպերի դաւադիր-ապստամբների առասպելական քաջագործութիւններով: Մաքուր, անփորձ և գաղափարական երիտասարդութիւնը բնականաբար ձգտեց կեանքի մէջ իրագործել իրան ոգևորող այդ երազները: Դա մասսայական դոնկիխոտութեան մի շրջան էր, դոնկիխոտութիւնը վերցրած իր իդէալական ըմբռնողութեամբ. կատարեալ արհամարհանք դէպի իրական կեանքը և առողջ դատողութիւնը մի կողմից և խիզախ անձնագոհութիւն միւս կողմից:

Բուլղարիայի ապստամբութիւնը միայն իւղ աւելացրեց բորբոքուած բոցի մէջ և ազգասիրական տենչով ոգևորուած երիտասարդութեան թուում էր թէ բաւական է միայն բուռն ցանկութիւն և անձնագոհութիւն՝ «Հայաստանը ազատելու համար»: Իսկ թէ ի՞նչ է ներկայացնում այդ Հայաստանը, ի՞նչ առանձնայատուկ պայմաններ և հանգամանքներ կան, որոնք հիմնովին կարող են փոխել գործելու եղանակը. դա դարդակ և «սուրբ գործը» ձգձգող մանրամասնութիւն էր համարւում. աւելի կարևոր էր համարւում որ Պետերբուրգի ուսանողութիւնը ազգային զգացմունքը բորբոքող բրօշիւներ հրատարակի և տարածէ հայ ժողովրդի մէջ, նրան այն մտքով կրթելով թէ պէտք է միայն հետեւել բուլղար ապստամբների օրինակներին որ ամեն բան իրագործուի: Աւելի կարևոր էր համարւում որ

Կուկունեանը Պետերբուրգում մի մեծ և փառաւոր դրօշակ կարել տայ պատշաճ խօսքերով ասեղնագործուած, քան գրպանում իր գնալու երկրի մի կտոր քարտէզ ունենայ և իր գլխում սակաւիկ վիճակագրութիւն և այլ տեղեկութիւններ, եւ պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ ոգևորութեամբ էր ընդունում Շիրակի հայ ժողովուրդը Կուկունեանին իր խմբով: Պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ սուրբ միամտութեամբ ժողովուրդը՝ այդ մեծ երեխան՝ բերում էր իր ունեցածը, իր զաւակներին՝ «հայրենիքի ազատութեան» խարոյկի համար: Մի տարերային հոսանք էր ստեղծուել և նրա դէմ արդէն ուշ էր լրջացնող միջոցներ ձեռք անել: Մինչ այդ երկրում գործող «արմենականներն» ու «հնչակեանները» նոյն դոնկիխոտական տակտիկայով էին կուռւում և մեծ երիտայ՝ հաւատացող ժողովուրդին այնպէս էին հասկացրել որ «փա՛ծ, ուժասպառ Թիւրքիայի» դէմ բաւական են մի քանի խիզախ յեղափոխական հայերի ապստամբական փորձեր, որպէ՛զի տապալուի բռնութիւնը, միջամտի Նւրուպան և այլն և այլն: Ինչպէս տեսնում էք այդ յեղափոխականները անկեղծ մոլորուած շարունակում էին կիանքի մէջ այն, ինչ տարիներ շարունակ կատարել էր մեր գրականութիւնը իր բնապանցական-երևակայական շրջանում, երբէք գործ չունենալով ճիշտ ուսումնասիրութիւնների, իրական պայմանների ճշգրիտ ըմբռնողութեան, գրական մտածողութեան հետ: Դրանք բնաւ նշանակութիւն չէին տալիս նոյն երկրում ապրող ուրիշ ցեղերի բռնելիք դիրքին, առ ոչինչ էին համարում Օսմանեան բանակն էլ, որին հազիւ կարողացաւ յաղթահարել ռուսաց կէս միլիօն զօրքը, առ ոչինչ էր համարւում թուրք ժողովուրդն էլ, բուրդն էլ: Բոլորը, բոլորը ոչինչ մի խումբ իդէալիստ դոնկիխոտների առջև: Ձէ որ նպատակը սուրբ էր. մի՞թէ աշխարհում վերջ իմերջոյ բարին չէ յաղթում չարին... Այդպիսի միամիտ հաւատով էր ոգևորուած երիտասարդութիւնը:

Պէտք է նկատել որ այդ գրական աղդեցութիւնից մի կողմ կանգնած բուրժուազիան, գիւղացիութիւնը և «օտարացած» ինտելիգենցիան բաւական անտարբեր, նոյնիսկ թերահաւատութեամբ էին վերաբերում այդ շարժման: Կատարեալ Սանչո-Պանսօներ...

Ճիշտ է, ութսունական թուականի վերջերում (1887 թ.) Մոսկուայի ուսանողական մի փոքրիկ շրջանում հիմք դրուեց մի նոր հոսանքի, որի նպատակն էր ճախօրօք օրյեկտիւ կերպով ուսումնասիրել Թիւրքաց Հայաստանը իր բոլոր առանձնայատուկ պայմաններով և ապա միայն որոշել գործելու եղանակը: Ճիշտ է, նոյնիսկ փորձեր եղան այդ ուղղութեամբ, և այդ

փոքրիկ շրջանի մի ճիւղը բացուեց նաև Թիֆլիզում 1890 թուականին. սակայն ընդհանուր ազգային ոգևորութեան հոսանքը այնքան բուռն էր ու տարերային, որ այդ փոքրիկ շրջանի մէջ ներս խուժած հրիտաւարդութեան մի ստուար բազմութիւն թոյլ ընդդիմադրութիւն գտնելով աւերեց այդ ձեռնարկութիւնը իր սաղմային դրութեան մէջ և ժամանակի տրամադրութեան համապատասխան կերպարանք տուաւ գործին. ստեղծուեց «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը» իր «կենտրոնով»: Կարճ ժամանակամիջոցում նրա հսկայական ցանցը ծածկեց հայութեան բոլոր վայրերը: Նախապատրաստական շրջանը այնքան առաջ էր գնացել, «երկրի» մէջ այնքան այդ կազակերպութիւնը կապեր ունէր որ հնարաւոր եղաւ 1892 թուականի ամառուայ ընթացքում վերջնականապէս ձևակերպել այդ կուսակցութիւնը, որ հանդիսացաւ իբրև արտայայտիչ տիրող ազգային—բոմանտիկ տրամադրութեան: Յաջորդ տարիները իր ամբողջ տակտիկայով նա կարծես ձգտում էր հերոսական մի շարք ջանքերով կեանքի մէջ իրագործել Գամառ-Փաթիպայի և Րաֆֆիի երևակայած կոիւր թրջական լուծի դէմ: Այդ յեղափոխական բոմանտիզմը գուցէ ունեցաւ և իր լաւ կողմերը, որոշ չափով մորալ օգուտներ էլ տուաւ, սակայն յապճեպով սկսուած անհաւասար կռոււմ՝ հայ ժողովրդի իրական ոյժը Թիւրքաց Հայաստանում միանգամայն չէզոքացրուեց և ղէրօի հասցրուեց հայի թուական և տնտեսական գերիշխող վիճակը հէնց այն վիճակներում, որոնցից պէտք է կազմուած լինէր «հայկական ինքնավարութիւնը»:

Ֆիասկօն այժմ ակններե է. քննենք պատճառները:

Ասկախ

(Կը շարունակուի)